

АНТИФАШИСТИЧКИ ФРОНТ ЖЕНА СРБИЈЕ 1945–1953. „НОВА” ЖЕНА И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТИ

Апстракт: У раду је анализирана делатност Антифашистичког фронта жена (АФЖ) у Србији у периоду од 1945. до 1953. године. Проучени су главни правци рада и особености ове организације на подручју Србије, њена улога у политичком ангажовању жена, као и однос према различитим националним групама. Посебна пажња посвећена је напорима да се креира идентитет нове социјалистичке жене и односу према различитим нацијама и националним идентитетима. Размотрене су промене које у раду АФЖ-а и односу према женама наступају услед обнове и изградње земље, петогодишњег плана и сукоба са Информбироом.

Кључне речи: Србија, Југославија, национални идентитети, националне мањине, национална припадност, социјализам, нова жена, Антифашистички фронт жена (АФЖ)

Настанак и развој АФЖ-а у Србији

Еманципација жена је као један од постулата комунистичке идеологије проистицала из комунистичке тежње ка трансформацији друштва, класном ослобођењу и еманципацији радничке класе.¹ Њу су прихватили и припадници Комунистичке партије Југославије (КПЈ), што је од друге половине тридесетих година довело до пораста броја жена у партијском чланству. На Петој земаљској конференцији КПЈ, 1940. године, посебно је разматрано женско питање, а две жене су изабране у састав Централног комитета КПЈ, што је сведочило о порасту улоге жена у југословенском комунистичком покрету.²

Други светски рат је донео значајне промене у погледу активности жена у оквиру комунистичке организације. Након војног слома Краљевине Југославије у Априлском рату, 1941. године на територији окупиране Србије избио је устанак чију је једну од водећих снага представљао народноослободилачки покрет под вођством КПЈ. Особеност овог покрета у време устанка

¹ Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory* (Leiden: Brill, 2013), 44–48.

² Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku* (Beograd: „Devedesetčetvrti”, „Žene u crnom”, 1996), 127–128.

била је и значајна активност у циљу придобијања жена. Одржавана су предавања и састанци са женама, оне су организоване да пруже помоћ покрету, а у појединим местима формирани су женски одбори који су представљали претечу АФЖ-а.³

Од оснивања АФЖ Југославије 1942. године до завршетка Другог светског рата у раду ове организације могу се издвојити две основне групе задатака: пружање помоћи народноослободилачком покрету и рад на политичкој и културној еманципацији жена.⁴ Развој АФЖ-а био је условљен активностима народноослободилачког покрета, што је утицало на то да се током рата ова организација у Србији спорије развија.⁵ За то време на формирање и делатност југословенске организације АФЖ-а у великој мери су утицале поједине жене са територије Србије, пре свега Митра Митровић и Спасенија Бабовић.

Још током рата започела су разматрања о улози АФЖ-а по ослобођењу земље и уопште потреби његовог даљег постојања или евентуалног укидања. Тим поводом огласио се Милован Ђилас 1943. године у спису „Изгледи на развој АФЖ”. Он је изнео очекивања да АФЖ по ослобођењу постане масовна организација која ће мобилисати све слојеве жена и омогућити чак и оним са ниским степеном образовања које су „неписмене, радне и напаћене” да се истакну и афирмишу.⁶ Сматрао је да ће главни задатак АФЖ-а бити даљи рад на реализацији равноправности укључивањем жена у привреду, политику и друштво, њиховим активирањем у јавном животу и сламањем конзервативног отпора који би се јавио приликом овог процеса. На ове његове ставове надовезала се Митра Митровић у чланку „О Антифашистичком фронту жена” објављеном у *Жени данас* септембра 1944. године.⁷ Она је истакла да активност АФЖ-а не престаје по ослобођењу земље, већ да добија нову улогу. Та улога била је „изградња темеља нове Југославије” за коју је АФЖ требало да окупи што више жена и ради на стварању „нове жене Југославије”. Послератна делатност АФЖ-а зато има посебан значај пошто се у том периоду радом ове организације конструишу основне поставке новог идентитета жена. У највећој мери те поставке су се односиле на питања равноправности, правно-економског положаја жена и њиховог статуса у браку и породици.⁸

³ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. (Beograd: Institut društvenih nauka, 1963), 277.

⁴ Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin (Zagreb: Ženska infoteka, 1996), 25.

⁵ Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944* (Београд: Институт за савремену историју, Архипелаг, 2020), 491.

⁶ Војни архив (ВА), Народнослободилачка војска Југославије (НОВЈ), 12-1-52.

⁷ Mitra Mitrović, „О Antifašističkom frontu žena”, *Žena danas*, br. 33, septembar 1944, 6–8.

⁸ Ivana Pantelić, Ljubinka Škodrić i Svetlana Stefanović, „Nova žena – Ženska društva i ženski identiteti u Srbiji. Jugoslovenska iskustva i prakse”, *Limes Plus. Geopolitički časopis*, 2 (2021), 173–204.

АФЖ Југославије је, као једна од масовних организација које су ушле у састав Народног фронта Југославије приликом његовог конституисања августа 1945. године, постао једина призната форма окупљања жена. Његова делатност била је хијерархијски уређена и главни носилац активности био је Централни одбор АФЖ-а Југославије који је преносио упутства за рад и смернице републичким главним одборима.⁹

У Србији се рад АФЖ-а интензивирао после ослобођења. Неколико дана по ослобођењу Београда, у октобру 1944. године, формиран је Градски одбор АЖФ-а Београда.¹⁰ Затим је, јануара 1945. године, на Првом антифашистичком митингу жена Србије изабран Главни одбор (ГО) АФЖ-а за Србију.

У циљу што масовнијег организовања жена, њиховог придобијања и ангажовања у изградњи нове власти и друштва, АФЖ је настојао да своју организацију и одборе оформи у свим насељеним местима тако да свако село и град имају своје одборе. Мада је успео да окупи велики број жена, овај организациони циљ никада није био у потпуности реализован. Поједини одбори су постојали само формално и нису били активни или су се дешавале осцилације у њиховом раду.¹¹ Чак је временом констатовано да АФЖ постаје организација активисткиња.¹²

Осим проблема око остварења планова да окупи све жене, врло брзо је дошло до опадања ентузијазма и степена ангажовања жена које су биле активне у његовим редовима. ГО АФЖ за Србију је приметио већ током маја 1945. да се осећа „сплашњавање огромног полета који је настао по ослобођењу Србије”.¹³ Проблеме у раду стварали су, између осталог, још увек нестабилне политичке прилике, неслагање са новим властима и уређењем, али и ометање рада жена од стране породице и потцењивање значаја њиховог самосталног организовања.

Опадање активности и неуспех да се обухвате и укључе све жене у рад АФЖ-а проистицали су и из организационих слабости услед недостатка аутономије. Подређеност партијској организацији и стварању новог режима

⁹ Државни архив Србије (ДАС), Централни комитет Савеза комуниста Србије (Ђ-2), Комисија за друштвене и масовне организације, ф. 4.

¹⁰ „Београдске жене против фашизма, за слободу и коначну победу над непријатељом. На јучерашњем успелом збору изабран је Градски одбор Антифашистичког фронта жена Београда”, *Политика*, 30. октобар 1944, 3.

¹¹ До 1947. године на подручју Србије деловало је 18 окружних одбора АФЖ-а, али се они административним преуређењем земље укидају и почиње директан рад ГО АФЖ Србије са среским и градским одборима, да би затим започело формирање обласних одбора. Током 1950. ГО АФЖ Србије је утврдио да је у 42 среза рад АФЖ-а био задовољавајући, у 49 срезова одбори АФЖ-а су постојали само формално, а у 31 срезу је рад одбора оцењен као слаб. Архив Југославије (АЈ), Антифашистички фронт жена Југославије (141), 13-530.

¹² АЈ, Централни комитет Савеза комуниста Југославије – ЦК СКЈ (507), Комисија за рад међу женама, XVII/9.

¹³ ДАС, Главни одбор АФЖ Србије (Ђ-79), ф. 2.

утицали су на то да су аутономија и самосталност у раду АФЖ-а временом све више сужаване. Уз то су промене у организацији, уместо побољшања, доводиле до још веће дезорганизације и слабљења. Такав случај је био са укидањем професионалног рада. За њега се у ГО АФЖ Србије 1948. године сматрало да проузрокује недостатак иницијативе и упорности. Постепено је формиран став да треба превазићи „готово насилно привлачење жена у АФЖ” и засновати организацију на добровољној активности жена и избору послова који их највише интересују.¹⁴ У том циљу оснивају се секције АФЖ-а, међу којима је најраширенија била секција „Мајка и дете”. Међутим, од 1950. године укидањем професионалног рада у АФЖ-у, активност је додатно опала, а он још више потчињен раду Народног фронта.¹⁵

У Народном фронту, органима власти, предузећима и задружним организацијама временом су жене биле све мање заступљене. Истовремено се одвијао повратак и пораст присуства патријархалних норми и понашања. Већ током 1951. године било је примећено да се „жена потпуно вратила кући”, да АФЖ није активан, али да се жене „радо сећају дана када су врло пожртвовано радиле на свом уздизању, иако су услови били неупоредиво тежи”.¹⁶ Поред понављања примедби о опадању интересовања жена за рад у различитим организацијама и њиховој слабој заступљености, значајније промене нису учињене. Стагнација у раду АФЖ-а наставила је да прати ову организацију до њеног гашења 1953. године, када је на IV конгресу АФЖ Југославије усвојен предлог да се он укине и оснује Савез женских друштава Југославије.

СТИЦАЊЕ РАВНОПРАВНОСТИ И АКТИВНОСТ АФЖ-А

Један од темеља на којима је изграђиван идентитет жене у социјализму били су њена политичка и правна равноправност које су обећане и спровођене још током рата преко народноослободилачких одбора.¹⁷ Законом о бирачким списковима који је донет у августу 1945. године жене су стекле право гласа на првим послератним изборима, а АФЖ је одиграо значајну улогу у пропагирању равноправности жена, залагању за примену њихових новостечених права и позивању жена да гласају на изборима.

Осим придобијања жена да подрже на изборима нове власти, АФЖ је радио и на сламању отпора мушког дела становништва. У источној Србији је агитација за излазак жена на изборе укључивала и посебан рад са мушкарцима који су подстицани да одобре и охрабре женске чланове породице да

¹⁴ Архив Војводине (АВ), Покрајински одбор Антифашистичког фронта жена за Војводину (338), 5.1.1.4.

¹⁵ Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)* (Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012), 45.

¹⁶ АЈ, 141-33-257.

¹⁷ Dušan Živković, *Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1942* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969), 173.

гласају.¹⁸ Искорак у односу на прошлост огледао се током 1945. године и у одржавању посебних предизборних митинга који су окупљали само жене. На њима су најчешће иступале истакнуте жене у крајевима из којих су потицале. У својим говорима оне су покушавале да допринесу прилагођавању традиционалних погледа променама. Тако је Митра Митровић на скупу жена у Ужицу истакла да стицање равноправности не подразумева раскид са традиционалним женским улогама, већ додатно ангажовање жена на изградњи државе. Сматрала је да жене, осим у породици, треба да допринесу и обнови земље и да „нема нико право да отаџбини одузима толике снаге, које леже у милионским масама жена и мајки, а коју су оне спремне да пруже и пружале су за добро своје земље и народа”.¹⁹

Први парламентарни избори на којима су жене у Србији учествовале били су избори за Уставотворну скупштину новембра 1945. године. Устав ФНРЈ, донет јануара 1946. године, гарантовао је равноправност жена са мушкарцима у свим областима „државног, привредног и друштвено-политичког живота”. Жене су по уставу имале право на једнаку плату са мушкарцима за једнак рад, а гарантована им је посебна заштита у радном односу, као и заштита интереса мајки и деце. Одредбе о равноправности примењене су и у законима који су затим усвајани, а унете су и у Устав Народне Републике Србије 1947. године.²⁰

Упркос оствареном законском изједначању, борба за примену и остварење политичких права жена била је процес који је АФЖ наставио да води и после учешћа жена на првим изборима. После сламања почетних отпора било је потребно утицати на околину и на саме жене да наставе да користе своја гласачка права. Током избора за месне народне одборе 1949. године на територији Ниша у више места шириле су се гласине да жене више немају право гласа. Затим је током 1950. године парола „ових избора жене неће гласати” била присутна између осталих и на територији Крушевца, што је утицало на то да АФЖ одбори предузму акцију ради сузбијања ове појаве.²¹

Учешће на изборима осим остварења политичких права, давало је женама и лични значај, али и прилику да на тај начин пруже подршку женама које су им често представљане као идентитетски узор. Биле су то учеснице у народноослободилачкој борби и најистакнутије од њих су, поред функција у власти и у Партији, заузимале и значајне положаје у АФЖ-у.²² Међутим, то

¹⁸ KPS u Istočnoj Srbiji. Okružni komitet 1945–1948, priredili Momčilo Mitrović i Strahinja Popović (Београд: Институт за нову историју Србије, Архив Србије, Историјски архив „Тимочка крајина”, 2012) 160.

¹⁹ „Нема нико право да отаџбини одузима толике снаге које леже у милионским масама жена и мајки”, *Политика*, 29. октобар 1945, 5.

²⁰ Вера Гудац Додић, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века* (Београд, Институт за нову историју Србије 2006), 10–15.

²¹ ДАС, Ћ-2, Организационо-инструкторска управа. Разно.

²² Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953* (Београд: Институт за савремену историју, Evoluta, 2011), 164.

је у великој мери спутавао рад АФЖ-а, пошто су истакнуте комунистичке занемаривале рад у овој организацији, и окретале се стварним центрима моћи.²³ Често се дешавало да су жене које су се истицале радом у АФЖ-у премештане на рад у друге органе, а њима је затим тешко наложена одговарајућа замена.²⁴ У осврту на ове констатације, Вида Томшич је нагласила да је то управо задатак АФЖ-а. Она је навела да жене морају радити на властима уздицају да би политички и идеолошки утицале на остале, а да АФЖ треба да буде врста школе за кадрове жена у којима ће оне савладати осећај мање вредности, ослободити се предрасуда, стицати нова знања и искуства и тако се уздизати.²⁵

Партија и власт често су сматрали да је стицањем равноправности женско питање решено. На основу тога били су уверени да не постоје посебна женска питања због којих би женама била потребна одвојена организација у смислу феминистичких друштава, већ да АФЖ треба да омогући шири контакт партијске организације са женама.²⁶ Партијски органи желели су да нови положај и улога жена буду представљени „не као резултат активности АФЖ-а, него као резултат постојања народне власти и правилног решења женског питања од стране те власти”.²⁷ АФЖ је при томе требао да послужи да се жене што више укључе у друштвена и политичка збивања.

СТИЦАЊЕ ПРАВНЕ И ПОЛИТИЧКЕ РАВНОПРАВНОСТИ ОЗНАЧИЛО ЈЕ РАДИКАЛНУ ПРОМЕНУ У ОДНОСУ НА РАНИЈЕ ДОБА, ШТО ЈЕ ПОСЕБНО ИСТИЦАНО У ПАРТИЈСКОЈ РЕТОРИЦИ КАО ТЕКОВИНА КОЈОМ ЈЕ ПРИДОБИЈАНА НАКЛОНОСТ ЖЕНА. ЖЕНЕ СУ ПРЕДСТАВЉАНЕ КАО ГРУПАЦИЈА КОЈА ЈЕ ПРОМЕНАМА НАЈВИШЕ ДОБИЛА. МЕЂУТИМ, ДОК ЈЕ С ЈЕДНЕ СТРАНЕ ИСТИЦАНО ДА СУ ЖЕНЕ РАВНОПРАВНОСТ ИЗБОРИЛЕ И ЗАСЛУЖИЛЕ СВОЈИМ ДОПРИНОСОМ У РАТУ, С ДРУГЕ ЈЕ СТВАРАН УТИСАК И ДА ЗБОГ ТОГА ИМАЈУ ОБАВЕЗУ ДА СЕ ОДУЖЕ ПОМАГАЊЕМ ВЛАСТИ.

Равноправност је при томе остварена у оквиру законских норми, али је раскорак између нормативног и прокламованог у односу на стварно био приметан. Упркос значајним функцијама које су заузимале истакнуте комунистичке, шира заступљеност жена била је мала не само у органима власти већ и међу чланством комунистичке организације. До краја посматраног периода, опадање утицаја и активности АФЖ-а пратило је додатно опадање ионако недовољне заступљености жена у органима власти и друштвеним организацијама. Те промене су најочљивије када се посматрају избори за народне одборе 1949, када је у ова тела на подручју Србије изабрано 7,37%

²³ Постепено се издвојио затворени круг утицајних жена које су заузимале водеће положаје. Међу њима су се истицале: Спасенија Бабовић, Митра Митровић, Милка Минић, Љубинка Милосављевић и Боса Цветић. Исто, 72.

²⁴ АЈ, 141-36-284.

²⁵ II Пленум Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије, 19–20. септембар (Београд: Централни одбор АФЖ Југославије, 1948), 113.

²⁶ АЈ, 507, Комисија за рад међу женама XVII/3.

²⁷ АЈ, 507, Идеолошка комисија, ф. 36, VI/1-b-46.

жена, док је 2,28% њих било изабрано 1952. године.²⁸ Међу разлозима који су проузроковали овај пад заступљености жена били су и што се 1952. године није гласало по листама, већ за појединачне кандидате, што је утицало на то да жене буду мање и заступљене и биране. Уз то су кандидоване на последњим местима на листама. Осим тога, послови одборника постајали су све сложенији, што је отежавало ангажовање жена, већ додатно оптерећених старањем у породици или недовољно образованим за све захтевније политичке послове. Ове појаве биле су примећене и коментарисане у оквиру АФЖ-а. Вида Томшич је 1953. године оправдање за њих проналазила у оптерећености жене домаћинством и породицом, иако су уложени значајни напори да се управо те препреке превазиђу.²⁹

Формирање идентитета нове жене

Осим директног контакта путем рада у одборима, састанка и различитих врста конференција, значајну улогу у преношењу порука женама и креирању улога намењених њима имала је штампа АФЖ-а.³⁰ О њеном значају сведочи и то да је до 1948. године у Југославији излазило 14 женских месечних листова са укупним тиражом од 400.000 примерака.³¹ Часописи су имали своју хијерархију која је одређивала и њихов садржај и намену. Док је *Жена данас* као орган АФЖ Југославије у највећој мери служила образованим женама и активисткињама АФЖ одбора за смернице и директиве у раду,³² *Зора* је, попут осталих АФЖ-ових часописа који су објављивани по републикама, била намењена женама из народа, домаћицама, сељанкама и радницама на подручју Србије.³³

Женски часописи су у овом периоду пропагирали нови образац жене социјалистичког друштва, па је женска штампа имала едукативну, али и политичко-идеолошку и мобилизаторску улогу. У почетку је њена улога била да мобилише жене у изградњи и обнови југословенског друштва као актере

²⁸ Mirjana Stanišić, „Društveni položaj žene u Srbiji 1944–1952” (magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2003), 218.

²⁹ „Рад међу женама није дужност само другарица већ свих политичких активиста и организација”, *Жена данас*, бр. 105, март 1953, 5.

³⁰ Gordana Stojaković, „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953. Pregled kroz štampu”, u: *Ciklus tribina: Rod i levica*, ur. Lidija Vasiljević (Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar, 2012), 14.

³¹ Број листова је затим смањен на 10 часописа са тиражом од 370.000 примерака. *AJ*, 141-15-715.

³² G. Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena*, 173.

³³ Оваква подела видљива је и приликом анализе часописа *Жена данас* и часописа *Нова жена* коју је издавао АФЖ Босне и Херцеговине. Детаљније: Ivana Pantelić, „Nova žena, emancipatorski diskurs u časopisima Nova žena i Žena danas od 1945. do 1955. godine”, u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti* (2), uredio Sedad Bešlija (Sarajevo: Institut za historiju, 2021), 171–194.

равноправне мушкарцима. У њој су промовисане активне женске улоге, попут жена које раде на обнови и изградњи земље или се образују. Комунистичка пропаганда славила је жену борца, а као идеал представљан је модел снажне жене која је радница-ударница, хероина рада, јунакиња обнове и узорна мајка. Ови модели, изузев истицања материнства, били су удаљени од традиционалних погледа на жене, а истовремено су били и огледало система вредности социјалистичког поретка и друштвених очекивања. Они су потицали не само из еманципаторских вредности и идеала комунизма, већ и из економских и политичких потреба.³⁴ Изградња нове власти и привредна обнова земље утицали су на то да они врло брзо заживе у пракси.

После сукоба са Информбироом, нарочито током 1949. инсистирало се на томе да се у АФЖ-овој штампи смање садржаји који су преузимани из совјетских женских часописа.³⁵ Женској штампи су партијски органи у овом периоду замерали недовољно извештавање о сукобу са Информбироом, или чак његово површно и поједностављено приказивање уз заузимање благог и дефанзивног става.³⁶ Осим критике монотоног извештавања, изношене су и примедбе да је женска штампа била до тада исувише усмерена против америчког империјализма, да се „често затрчавала улево” и да је зато изгледало да је Југославија „у ратном стању са свим земљама осим са земљама народне демократије”.³⁷ Под утицајем ове критике у овом периоду нестаје један од идентитетских узора који је презентован женама путем АФЖ-ових часописа, а то су жене Совјетског Савеза.

Основе новог идентитета жене почивале су на њиховом масовном учешћу у изградњи и модернизацији послератног друштва за које се очекивало да ће из темеља променити Југославију. Представнице АФЖ-а сматрале су да ће пре свега подизањем културно-образовног нивоа жена извршити њихову идеолошку трансформацију у градитељке новог друштвеног уређења, утицати на њихово везивање за то уређење и удаљити их од „свргнутих експлоататорских класа и разних империјалистичких агената”.³⁸ Просвећивање жена зато је било потребно не само из културних и просветних већ и политичких и идеолошких разлога. Необразоване жене из недовољно развијених крајева желеле су се на тај начин укључити у организацију АФЖ-а и придобити акцијама образовања и давања здравствених и хигијенских савета о нези деце и вођењу домаћинства.

³⁴ Вера Гудац Додић, „Нови лик жене у југословенском социјализму, у: *Нови човек. Конституисање српског и југословенског друштва у 20. веку кроз идеологије и јавне политике*, уредио Александар Стојановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2023), 208–9.

³⁵ Ivan Simic, *Soviet Influences on Postwar Yugoslav Gender Policies* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018), 39.

³⁶ АЈ, 507, Идеолошка комисија, ф. 26, II/5-b-39.

³⁷ Исто, II/5-b-25.

³⁸ АВ, 338. 1.2.2.2.3.1.

Ове акције су нарочито биле интензивне непосредно по ослобођењу, а настављене су и у каснијем периоду. У говору поводом обележавања 8. марта 1947. године Спасенија Бабовић је истакла да је само у Србији у току кампање описмењавања научило да чита и пише 106.000 жена, а да њих још 140.000 похађа аналфабетске течајеве.³⁹ Она је и следеће године истицала писменост као услов друштвеног ангажовања жена и њиховог учешћа у привредном, политичком и културном животу.⁴⁰ Током 1948. године наводило се да је акцијама описмењавања у Србији било обухваћено око 207.177 жена, али да их је описмењено 166.099.⁴¹ АФЖ је улагао и напоре да по завршетку течајева жене наставе са применом стечених знања. Осим акција описмењавања, подстицано је организовање различитих курсева путем којих се сматрало да се жене могу придобити пошто су за њих имале нарочито интересовање, попут обуке у шивењу и везовима.⁴²

Од оснивања АФЖ-а у Србији углавном се констатовало да жене масовно и радо учествују у добровољним радним акцијама и различитим акцијама указивања и прикупљања помоћи, али се непрестано понављало да културни, идеолошки и политички рад са њима није довољно развијен. Недовољно извештавање о овим темама замерано је и женским часописима.⁴³ Један од узрока ове појаве, који је увиђао и сам АФЖ, био је то што жене које су на локалном нивоу биле задужене за рад у овој организацији и саме нису довољно вичне том раду. Зато су за њих организовани различити курсеви, али су упркос томе примедбе остајале. Најчешћи облици политичког и културног рада са женама биле су читалачке групе у којима се читала и анализирала углавном женска и дневна штампа. Њихов значај нарочито је порастао током сукоба са Информбироом, пошто су се тим путем објашњавали резолуција Информбироа и одговор југословенских власти. Према појединим подацима, 1948. у Србији је радило 8.565 читалачких група и одржано је 1.087 политичких семинара за жене у АФЖ-у.⁴⁴

Изградња нове жене њеним учешћем у изградњи новог друштва је истовремено кореспондирала са растућом потребом за радницима. Учешће жена у обнови и изградњи земље посебно непосредно по завршетку рата није било само формално, већ су оне учествовале у извођењу тешких физичких радова као што су поправка путева, копање канала, преношење и сеча дрва.⁴⁵ АФЖ је мобилисао жене да путем добровољног рада дају допринос изградњи различитих објеката, а организоване су и женске радне бригаде. Рад и физички допринос изградњи новог друштва постали су једна од основних друштвених

³⁹ АЈ, 141-14-188.

⁴⁰ *Други конгрес жена Србије* (Београд: Главни одбор АФЖ Србије 1948), 103.

⁴¹ *II Пленум Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије*, 77-79.

⁴² АЈ, 141-36-221.

⁴³ АЈ, 141-13-705.

⁴⁴ АВ, 338.1.2.2.2.4.

⁴⁵ АЈ, 141-13-705.

вредности и мера патриотизма.⁴⁶ Ратна стрепња и неизвесност утицали су на колективну психозу која се по завршетку рата чак манифестовала и ослобађала у форми огромног ентузијазма.⁴⁷ Еуфорично расположење, огромни радни полет и послератни занос због победе нису заобишли ни жене и оне су се масовно одазивале позивима да дају радни допринос као равноправне учеснице у изградњи социјализма. Међутим, временом је тај занос почео да сплашњава, а остала је потреба да се ради развоја привреде жене све више радно ангажују.

Нови талас мобилизације радне снаге наступио је 1947. године када је почела реализација петогодишњег плана којим је било предвиђено повећање броја лица запослених у привреди. Један од главних задатака петогодишњег плана био је „на време и у потпуности остварити план мобилизације радне снаге”. При томе су као резервоар радне снаге биле виђене две групације – омладина и жене. АФЖ је имао задатак да политички објашњава женама њихову улогу у реализацији плана, али и да утиче на то да се оне укључе у привреду, да представнице жена уђу у различите савете и комисије, да им се представе предности запослења као што су зарада, социјално и здравствено осигурање, плаћени одмор и стицање квалификација. Посебан значај при томе је имало организовање рада јаслица и обданишта.⁴⁸ Иако су у традиционалним слојевима друштва постојали отпори ширем радном ангажовању жена, опште сиромаштво и оскудица, утицали су, напореда са идеолошким ставовима, на пораст броја запослених жена.

АФЖ је одиграо значајну улогу у борби за побољшање положаја запослених жена пошто се о тој теми често расправљало у оквиру рада његових органа. Предузимане су и конкретне мере за заштиту интереса и права појединих жена, посебно оних чији је положај и статус оцењиван као угрожен. Представнице АФЖ-а одржавале су састанке са руководством предузећа и представницима синдиката и утицале на заштиту права запослених жена.⁴⁹

Запошљавање жена представљало је синоним модернизације и неопходан елеменат за стицање економске независности жена на којој се заснивала њихова еманципација. Међутим, рационализација привредне производње почетком педесетих година довела је до смањења броја запослених жена. Оне су биле особе које су најчешће отпуштане приликом смањења ангажоване радне снаге и њихово запослење све више се сматрало нерентабилним, док се отварање јаслица и обданишта проглашавало за нерационално и скупо. Отпуштање запослених жена било је условљено и њиховим недовољним квалификацијама

⁴⁶ Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2013), 98–99.

⁴⁷ Carol S. Lilly, *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953* (Colorado: Westview Press, 2001), 31.

⁴⁸ AJ, 141-32-23.

⁴⁹ AJ, 141-13- 602.

пошто су оне углавном чиниле неквалификовану и полуквалификовану радну снагу, упркос напорима које је АФЖ уложио у њихово оспособљавање.⁵⁰

Осим на пословима обнове и изградње, на селу је очекивано да путем АФЖ-а жене дају допринос пољопривредној производњи и политици откупа. Идеалан лик жене на селу била је чланица задруге. У оквиру пропагирања приступања жена задругама, АФЖ је подстицао оснивање сезонских обданишта која су радила током пољских радова и растерећивала жене обавеза око чувања деце.⁵¹ Током 1948. посебно је примећивана слаба агитација у Србији да се жене укључе у рад задруга, да њихов број заостаје у односу на број укључених мушкараца, као и да задруге немају довољно планова за рад и допринос жена.⁵² У похвалама женској штампи 1949. да доста пажње посвећује питању села и задруга, изрицане су и замерке да се идеализују жене у задругама и не сагледавају објективно. На крају овог периода, током 1953. године, изнети су подаци да у земљорадничким задругама има преко 25% жена, али да је њихов број у управним одборима минималан и не прелази 2%, као и да нису довољно активне на скупштинама земљорадничких задруга.⁵³

Мада су те теме биле присутне од почетка његовог рада, временом је АФЖ све више пажње посвећивао питањима материнства и старања о деци. Изградња новог идентитета заснивала се на борби за измену свести, навика и обичаја, а једна од улога АФЖ-а у том процесу била је остваривање утицаја на жене као мајке које ће, осим личне изградње и доприноса у изградњи социјалистичког друштва, у том правцу васпитати и своје потомство.⁵⁴ Формирање новог идентитета жена било је зато битно пошто би обезбедило репродуковање идеолошке матрице на нове нараштаје и тиме учврстило основе власти. Уверење да ће жене које учествују у изградњи социјализма постати и најбољи васпитачи нових генерација, као и да је најважнији задатак жена брига о деци и васпитање новог социјалистичког човека често је у својим говорима истицао и Јосип Броз Тито.⁵⁵ Како су остале улоге нове социјалистичке жене полако губиле на својој снази, све више простора добијало је материнство. Иако су ово била важна друштвена очекивања са новим идентитетским очекивањима и садржајима, она су жену враћала у традиционалне породичне оквире. Та околност настојала се превазићи истицањем да брига о будућим нараштајима и старање о деци представљају и политички задатак. Спровођене су бројне акције, течајеви и предавања женама о вођењу домаћинства и нези деце. Ове акције нису биле искључиво едукативне, већ су имале и политичку и идеолошку улогу. Материнство и брига о деци све

⁵⁰ В. Гудац Додић, *Жена у социјализму*, 58.

⁵¹ ДАС, Т-2, Комисија за друштвене и масовне организације, ф. 4.

⁵² АЈ, 507, Комисија за рад међу женама, XVII/10.

⁵³ АВ, 338.1.2.2.2.4.

⁵⁴ АЈ, 507, Комисија за рад међу женама, XVII/9.

⁵⁵ М. Stanišić, *n. d.*, 125.

мање су били део приватне сфере живота, а држава и партија су уплитањем у њих покушавале да успоставе контролу и утицај над будућим нараштајима.⁵⁶

Институционализацијом бриге о деци, оснивањем мреже јаслица и обда-ништа, као и законском регулативом, учињени су значајни кораци да се за-штити и подржи материнство, а жене једним делом растерете породичних обавеза како би могле да се запосле. У том циљу уложени су напори и да се формира мрежа јавних сервиса и ресторана друштвене исхране који би по-могли у обављању кућних послова, али су и они имали ограничени домет.⁵⁷ Жена је, поред професионалног ангажовања, и даље остала оптерећена бри-гом о кући и породици у чијим оквирима су опстале традиционалне улоге и где је она обављала већину породичних и кућних послова и задужења. Ове околности утицале су на слаб друштвени и политички ангажман жена.

Однос према српској националној припадности и идентитету

Пошто је највећи део својих активности усмерио на стварање идентитета нове социјалистичке жене, национално питање није било једна од приори-тетних тема АФЖ-а. Њега се дотицао само у околностима када је био пре-прека за ову организацију у борби за изградњу нове власти. Изградња со-цијализма требало је да постане централна и уједињујућа снага и очекивало се да се свака нација бори против национализма у сопственим редовима и залаже за права националних мањина.

Темељи послератне мултинационалне и мултиконфесионалне југо-словенске државе заснивали су се на идеји братства и јединства југо-словенских народа и њиховој равноправности. Изградњом будућности на овим темељима очекивано је и да ће бити неутралисане тешке последице грађанског рата.⁵⁸ АФЖ је у том смислу следио политику КПЈ која је доследно наглашавала значај једнакости нација, националне толеранције и братства и јединства, али се при томе избегавало суочавање са злочинима почињеним током рата.⁵⁹ На евентуалне недоумице у том погледу осврнуо се, јуна 1945. године, Јосип Броз Тито у говору на Првом конгресу АФЖ-а Југославије: „Не можемо дозволити да сад неко поставља питање освете за оно што је било 1941. године. Осветили смо се ми, и то је довољно, и нико више нема право на то.”⁶⁰

⁵⁶ В. Гудац Додић, „Нови лик жене у југословенском социјализму”, 224.

⁵⁷ Момчило Исић и Вера Гудац Додић, *Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током двадесетог века* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 175–183.

⁵⁸ Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству* (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 467–468.

⁵⁹ С. S. Lilly, *op. cit.*, 30.

⁶⁰ „Ја се обраћам вама, женама Југославије, равноправним члановима наше заједнице, и тражим од вас да посветите сву своју пажњу и сву своју снагу у првом реду питању учвршћивања наше власти – рекао је маршал Тито”, *Политика* 18. јуни 1945, 1.

Искуство интегралног југословенства из периода Краљевине Југославије утицало је на то да се одбаци концепт стварања југословенске нације, већ је постојало уверење да се национални идентитети не смеју потискивати пошто представљају прелазну фазу ка социјализму.⁶¹ Етнонационални плурализам укључивао је признавање и равноправност свих југословенских нација које треба да уживају једнак третман, уз очекивање да ће развојем социјализма етничке супротности нестати.⁶² Власти су, а и АФЖ, веровале да је тиме национално питање решено и да су заједничким напорима у изградњи новог друштва неутралисале националне супротности. Приоритет је у том смислу имала социјалистичка димензија идентитета у односу на југословенску.⁶³

Када је реч о српској нацији, посебну улогу у односу према њој имали су међуратно наслеђе и поделе настале током окупације и грађанског рата. Осим радикалног обрачуна са најистакнутијим класним, политичким и ратним противницима у непосредној послератној репресији и реторзији, остатак грађанских снага држан је под надзором, а улагани су напори да се придобију они који су били пријемчиви за сарадњу.⁶⁴

Особеност Главног одбора АФЖ-а Србије изабраног јануара 1945. била је да су у његовом саставу у великој мери биле заступљене припаднице ранијих грађанских женских удружења и истакнуте јавне личности.⁶⁵ У том смислу су, 1946. године, изрицане похвале да су се АФЖ-у прикључиле „све поштене и одане жене некадашњих женских организација”. Међутим, ова сарадња представљала је само краткорочни период.⁶⁶ Иако су у почетку заузимале значајне позиције у АФЖ-у, жене из ранијих грађанских удружења постепено су истиснуте, попут професорке и књижевнице Катарине Богдановић.

Непосредно по ослобођењу владале су велике тензије међу становништвом. При томе су нове власти с једне стране у реторици истицале тежњу ка помирењу, док су с друге пажљиво пратиле и кажњавале сваки покушај испољавања супротних ставова од званичних. Већ у децембру 1944. године у Градском одбору АФЖ Београда је разматрано питање односа према женама које се држе пасивно, као и оних које су биле наклоњене равнорском покрету, али су испољавале спремност за сарадњу. Закључено је да се оне не смеју одбацити,

⁶¹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clio, 2013), 225–226.

⁶² Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21 века* (Београд: Clio, 2009), 372.

⁶³ Božidar Jezernik, *Yugoslavia without Yugoslavs. History of a National Idea* (New York: Bergahn Books, 2003), 248.

⁶⁴ Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009), 461.

⁶⁵ Међу чланицама нашле су се и припаднице бивших грађанских женских удружења које су биле активне и током окупације, попут Анастасије Наке Спасић. Врсту компромиса са грађанским снагама требало је да представљају и неостварени планови да за председницу АФЖ-а Србије буде изабрана Криста Ђорђевић. N. Božinović, *Žensko pitanje*, 148.

⁶⁶ ДАС, Т-2, Комисија за кадрове, ф. 29.

али да се не примају у одборе АФЖ-а.⁶⁷ Овај одбор је током 1945. године пратио понашање жена за које се сматрало да су непријатељски расположене према новој власти и са помирљивошћу или благонаклоно гледао на испаде против њих.⁶⁸ Острашћеност и нетрпељивост огледала се и у ставовима који су изношени на састанцима Градског одбора АФЖ Београда током октобра 1945. године да противнице власти ради откривања не треба спречавати да иступају и да се не треба заваравати „да ће оне бити наши пријатељи”.⁶⁹

Овакве околности утицале су на то да је октобра 1945. у Београду АФЖ обухватао око 50% жена, али је процењивано да се од тог броја, може ослонити на њих 10–20%. Незадовољство је владало и по питању велике предизборне конференције жена у Београду. Штампала је извештавала да је на њој учествовало око 70.000 жена, али је на састанцима Градског одбора констатовано да их је било 58.000. Утврђено је да, с обзиром на 100.000 уписаних жена са правом гласа, конференција „није задовољила” и да су многе жене остале по страни.⁷⁰

Жене су посматране са доста неповерења, које је проистицало из уверења да оне услед нижег степена образовања и појачане религиозности лако подлежу непријатељској пропаганди.⁷¹ Чак се тврдило да су „непријатељи рачунали на жене Србије као на своју резерву” и да су оне посебно наклоњене монархизму. Насупрот томе, жене су посматране и као резервоар кадрова „које није дотакао страначки и политички систем и борба у старој Југославији, па нису компромитоване као њихови мужеви и браћа”.⁷²

Упркос декларативним покушајима придобијања, отпор новим властима, нарочито у централној Србији, може се сагледати и у чињеници да је на првим послератним изборима, у односу на друга југословенска подручја у Србији без покрајина гласао најмањи проценат становништва (77%). Апстиненти, они којима је одузето право гласа и они који су гласали у кутију без листе чинили су овом приликом око 28,7% гласача на целокупној територији Србије.⁷³ Евиденција о проценту жена које су гласале на изборима указивала је на то да је у појединим крајевима њихов одзив био јако слаб. Тако је у ваљевском срезу гласало је 35%, а у подрињском округу само 15% жена.⁷⁴

Главни оријентир у формирању политичких ставова АФЖ-а били су говори Јосипа Броза Тита на скуповима српског и југословенског АФЖ-а у јануару

⁶⁷ ДАС, Ћ-79, ф. 1, Записници са седница Градског одбора АФЖ Београда.

⁶⁸ ДАС, Ћ-2, Организационо-инструкторска управа. Разно.

⁶⁹ ДАС, Ћ-79, ф. 1.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ I Пленум Централног одбора А.Ф.Ж.-а Југославије (Београд: Централни одбор АФЖ Југославије, 1946), 14.

⁷² АЈ, 507, Комисија за рад међу женама, XVII/4.

⁷³ Srđan Cvetković, „Proces zatiranja parlamentarizma u Srbiji i oblici pritisaka na opoziciju uoči izbora 11. novembra 1945”, *Istorija 20. veka*, 2 (2020), 168.

⁷⁴ М. Stanišić, *n. d.*, 205.

и јуну 1945. године. Током 1945. године највише су у штампи нападане раније грађанске странке и предратно уређење и власти. За њих се истицало да желе повратак на старо, да су несклони новим правима које су стекле жене, али су после избора те оптужбе углавном утихнуле.⁷⁵ Говори и обраћања Јосипа Броза Тита и осталих представника власти током 1945. били су усклађени са тренутном ситуацијом и хијерархијски одмерени, па су оштре нападе и речи углавном упућивали они који су по положајима били на нижој лествици и на тај начин доказивали своју оданост. Јосип Броз Тито се у јануару 1945. обратио женама на Првом антифашистичком митингу жена Србије са речима „српске мајке и сестре” и говорио о односу према снагама у емиграцији, положају краља Петра и ратном доприносу народноослободилачког покрета. Он је позвао жене да учествују у контроли народних власти, али и оних који их саботирају, а представљају се за пријатеље, што је могло да се односи на грађанске снаге које су сарађивале са новим властима.⁷⁶ Много оштрије и од Јосипа Броза Тита и од Спасеније Бабовић иступила је овом приликом Ружа Прибићевић, која је затим била изабрана за председницу ГО АФЖ Србије. Она се критички осврнула на личност краља Петра II Карађорђевића наглашавајући да је „хвалио и помагао оне који су клали и уништавали српски народ”.⁷⁷

На Првом конгресу АФЖ Југославије Јосип Броз Тито се обратио окупљеним женама као „женама Југославије, равноправним члановима наше заједнице”. За разлику од његовог првог обраћања женама Србије од кога је прошло готово шест месеци, овај пут наступио је много борбеније и отвореније. Он се оштро изразио да су највећи непријатељи братства и јединства пре свега четници у Србији и усташе у Хрватској, као и сви они који су у рату били против народноослободилачког покрета. Одлучно се заложио за једнакост и равноправност југословенских народа: „Не може овдје бити фаворизирања Хрвата на рачун Срба, не може бити фаворизирања Срба на рачун Хрвата или осталих народа, не може уопће бити фаворизирања једног на рачун другог.”⁷⁸

Негативан однос према Краљевини Југославији био је један од елемената на основу којих је конструисана социјалистичка Југославија, што се пре свега огледало у одбацивању монархије, увођењу федералног уређења и подршци нацијама које су сматране угроженим, slabим и експлоатисаним.⁷⁹ У том кон-

⁷⁵ „Осми март. Међународни дан жена”, *Политика*, 8. март 1945, 6.

⁷⁶ „Ја сам увјерен – има прилично знакова који то говоре – да ће наши велики савезници коначно убрзати оно натезање у Лондону, па да се споразум одмах спроведе у дјело – или да не буде. То је моја порука Лондону”, *Политика*, 29. јануар 1945, 1.

⁷⁷ Исто, 2.

⁷⁸ „Ја се обраћам вама, женама Југославије, равноправним члановима наше заједнице, и тражим од вас да посветите сву своју пажњу и сву своју снагу у првом реду питању учвршћивања наше власти” – рекао је маршал Тито”, *Политика*, 18. јуни 1945, 1.

⁷⁹ Dejan Jović, „Communist Yugoslavia and its ‘Others’”, in *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, edited by John R. Lampe and Mark Mazower

тексту однос према српском народу био је двојак. Признавано му је масовно учешће у народноослободилачком покрету и допринос ослобођењу, али је непрестано уз то истицана међуратна „великосрпска хегемонија”. Нису се могли пренебрегнути допринос и учешће српског народа у изградњи југословенске државе, али се желела онемогућити његова превласт као најбројнијег народа у њој. У том контексту је и допринос народноослободилачкој борби амортизован истицањем делатности колаборационистичких снага у Србији која је затим изједначавана са активношћу равногорског покрета. Равногорски покрет је посебно нападан као ратни конкурент народноослободилачком покрету и уз то додатно дискредитован наглашавањем злочина које су његови припадници починили над женама и децом.

Посебна пажња посвећена је 1946. године хватању и суђењу вођи равногорског покрета Дражи Михаиловићу. Поводом хватања Драже Михаиловића одбори АФЖ-а упућивали су телеграме захвалности, а затим подстицали на то и жене чији су чланови породице страдали од овог покрета.⁸⁰ Затим је праћен судски процес, а поједини одбори АФЖ-а, чак и они ван подручја Србије, упућивали су захтеве за изрицање смртне казне Михаиловићу.⁸¹ Само на подручју јужног Баната током јула 1946. одржано је 90 конференција на којима се расправљало о овом суђењу.⁸² Женски часописи су о томе детаљно извештавали, посебно *Зора*, у којој је Михаиловић квалификован као „највећи злочинац и издајник”.⁸³ И по завршетку овог процеса осуда равногорског покрета је дуго коришћена у реторици АФЖ-а, посебно приликом спровођења мера које су наилазиле на отпор становништва. Спасенија Бабовић је 1948. године приликом осврта на отпоре који су се јављали према политици откупа, чак и код жена активних у АФЖ-у и учесница народноослободилачке борбе, истицала да се не сме заборавити терор окупатора, као и да су „Дража Михаиловић и други бандити клали нашу децу и синове”.⁸⁴

Од 1947. године веома мало пажње у оквиру АФЖ-а Србије указивало се српском националном идентитету. То је учињено приликом доношења Устава Народне Републике Србије, када су негиране тврдње да увођење федеративног уређења значи подређивање српског народа у државној заједници, већ услов за његов напредак. Посебно је при томе истицано да се у новом грбу Србије налази уписана 1804. година као симбол националне прошлости, а да су једини и прави наследници „славне прошлости српског народа они

(Budapest: Central European University Press, 2004), 283–284.

⁸⁰ ДАС, Ђ-79, ф. 3.

⁸¹ Архив Босне и Херцеговине, Главни одбор АФЖ Босне и Херцеговине, Општи списи, 1945–1946, ф. 1.

⁸² АВ, 338.5.1.1.7.

⁸³ „Највећи злочинац и издајник Дража Михаиловић осуђен на смрт”, *Зора*, август 1946, 6.

⁸⁴ *Други конгрес жена Србије*, 108.

синови наше земље који су се смело борили за њено коначно ослобођење”.⁸⁵ Од овог периода снаге се усмеравају ка петогодишњем плану који добија приоритет до те мере да је допринос жена њему поређен са њиховим ратним доприносом.⁸⁶ У националном погледу пажња је придавана само оним областима у којима су постојале евентуалне потешкоће или отпор властима. У том смислу највећу позорност изазивали су други југословенски крајеви пре свега настањени католичким становништвом, у којима се манифестовао отпор Римокатоличке цркве још од појаве Пастирског писма католичких бискупа Југославије 1945. године и затим судског процеса против загребачког надбискупа Алојзија Степинца.⁸⁷ Како током 1946. и 1947. сплашњавају јавни притисак и оптужбе против српских националних снага, све су приметније и чешће констатације о утицају Римокатоличке цркве пре свега на жене у Словенији и Хрватској, али и у Војводини.⁸⁸ Поред уважавања националних посебности, постојала је изражена нетолеранција према верским заједницама пошто је свештенство сматрано противником комунизма и модернизације, као и пропагатором национализма. Чак је и по завршетку IV конгреса АФЖ Југославије 1953. и после доношења одлука о гашењу АФЖ-а, Јосип Броз Тито у обраћању женама које су га посетиле по завршетку конгреса посебно истукао против јачања религијских утицаја на подручју Хрватске и Словеније.⁸⁹

Однос према националним мањинама

Преко АФЖ-а грађен је заједнички идентитет путем подизања класне свести и солидарности међу женама. Осећај заједништва ширен је успостављањем међусобних контаката, честим путовањима и посетама жена из једне републике другој, као и социјалним акцијама и указивањем помоћи или окупљањем жена на зборовима у циљу изражавања протеста или подршке поводом значајних политичких догађања.

У односу према различитим нацијама непрестано је истицана потреба уважавања националних особености, уз стално политичко и просветно уздизање. Питање међунационалних односа било је нарочито актуелно непосредно по ослобођењу и првих послератних година. Тада су уложени велики напори у успостављање сарадње међу женама различитих националности и сузбијање њихових међусобних нетрпељивости, које су најчешће

⁸⁵ „Устав Народне Републике Србије”, *Зора*, бр. 18, фебруар 1947, 1.

⁸⁶ „Нека ваш конгрес буде снажан подстрек за још веће успехе”, *Зора*, бр. 29, јануар 1948, 1.

⁸⁷ Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарског акта до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 557–558.

⁸⁸ I Пленум Централног одбора А.Ф.Ж.-а Југославије, 5.

⁸⁹ „Потребно је да се и мушкарци и жене обострано боре за отклањање негативних схватања о односу према жени” – истакао је друг Тито у разговору са делегатима конгреса”, *Зора*, 89–90, октобар–новембар 1953, 3.

проистицале из њихове наклоности супротстављеним снагама у рату, почињеним ратним злочинима од стране тих снага и питањима колективне одговорности. Такође је било и политичких неслагања, али и отпора изазваних послератном репресијом и реторзијом.

У околини Враћа у првој половини 1945. манифестовало се више проблема у раду АФЖ-а. У крајевима са већим процентом бугарског становништва проблеми су проистицали и из националних односа и отпора према југословенској држави. Тешкоће у националним односима отежавале су рад у Прешевском срезу, где су жене често исказивале нетрпељивост према албанском становништву.⁹⁰ У источној Србији је током јула 1945. примећивано да је потребан јачи рад на ширењу братства и јединства и спутавању мржње према другим народима, посебно с обзиром на њихову улогу у Другом светском рату. Подстицало се развијање националне свести мањинских група као што су Власи и просвећивање жена из ове групације.⁹¹

Непосредно по ослобођењу на подручју Војводине било је примећено да постоје националне напетости и, да би се жене лакше придобиле, прво су оснивани национални одбори АФЖ-а који су потом спојени у заједничке.⁹² Нарочите тешкоће у сарадњи Мађарица и Српкиња постојале су током 1946. године на подручју суботичког округа и углавном су се базирале на оптужбама за злочине извршене током рата и непосредно по његовом завршетку.⁹³ Чак и кад су се суздржавале од активности у АФЖ-у, припаднице националних мањина радо су узимале учешћа у заједничким јавним радовима и акцијама социјалног старања.⁹⁴ До тешкоћа је долазило приликом покушаја да се више ангажују и укључе у рад АФЖ-а жене словачке и румунске националности за које је примећено да их коче језичке баријере, недовољан број активиста који говоре њиховим језиком, али и традиционални породични односи и везаност жена за кућу. У избору руководећих тела Покрајинског одбора АФЖ-а Војводине водило се рачуна о равномерној заступљености свих нација.⁹⁵ Од спровођења политике откупа проблем је био и подручје Срема за које су понављане тврдње да је у рату и непосредно током рата имао развијену и активну женску организацију, али да је њен рад затим запостављен.⁹⁶

У Војводини је додатан проблем представљао начин остваривања сарадње са колонијстичкињама и њихово придобијање за рад у АФЖ-у. У појединим местима били су формиран и женски одбори који су били задужени за сарадњу са колонијстичкињама и упућивање помоћи њиховим породицама. Неповерење

⁹⁰ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 524.

⁹¹ *KPS u Istočnoj Srbiji. Okružni komitet 1945–1948*, 17.

⁹² АВ, 338.5.1.1.7.

⁹³ АВ, 338.5.3.4.1.

⁹⁴ АВ, 338.5.1.1.7.

⁹⁵ АВ, 338.5.1.1.4.

⁹⁶ АВ, 338.12.1.7

је постојало са обе стране, а међу староседеоцима било је и оних који су се сматрали оштећеним и ускраћеним на уштрб колониста.⁹⁷ Такви утисци постојали су 1952. године, када су партијски органи истицали да се живот жена у колонијстичким селима „не сме препустити стихији”, али су се са друге стране чуле и примедбе становништва поводом отпуштања радне снаге да је ова област запостављена и да су довођени људи из других крајева па сада нема довољно посла за све.⁹⁸

Док је на Косову и Метохији као најважнији задатак АФЖ-а истицано просвећивање и укључивање у друштвени живот албанских жена, у Војводини су постојале тешкоће због сужавања организације и активности само малог број жена. Разлика између ова два подручја огледала се и у АФЖ-овој штампи намењеној мањинама. Лист Покрајинског одбора АФЖ Војводине на мађарском језику *Долгозе Не* (*Запослена жена, Dolgozó Nő*) излазио је током 1948. године у тиражу од око 10.500 примерака, док је билтен за Албанке који је издавао Обласни одбор АФЖ Косова и Метохије у истом периоду изашао у свега три броја по 1.000 примерака. У циљу просвећивања Албанки је, између осталог, штампана *Азбука за мајке* на албанском језику.⁹⁹

На подручју Војводине је непосредно по завршетку ратног сукоба констатовано постојање националних напетости и уложени су напори да се оне превазиђу, док су политичке прилике на Косову и Метохији често идеализоване. Чак је примећено да је ово подручје уместо области раздора, неслоге и мржње, постало област слоге и љубави и наглашавана подршка женског дела албанске популације. Истовремено, сталан проблем био је недостатак активиста и активисткиња албанског порекла. Ради подстицања заједништва у једном периоду одржаване су тројезичне конференције за жене на турском, албанском и српском језику.¹⁰⁰ Слични проблеми задржали су се и 1949. и 1950. осим на Косову и Метохији и на подручју Бујановца. На крају се дешавало да су у крајевима са национално мешовитим становништвом у рад АФЖ-а у значајно већој мери биле укључене жене српске националности без обзира на њихову мању заступљеност међу становништвом. Често су као оправдање навођени незаинтересованост и низак образовни и културни ниво жена муслиманске вероисповести. Ипак, уочавало се да оне показују интересовање за друга питања која су за њих била од животног значаја, посебно када је реч била о политици откупа.¹⁰¹ Покушаји да се са конкретним и њима важним темама и проблемима придобију албанске жене сматрали су се успешним када им се обраћало на матерњем језику и када су са њима радиле жене њихове националности.

⁹⁷ АВ, 338.5.3.4.1.

⁹⁸ АЈ, 141-36-392.

⁹⁹ АВ, 338.1.2.2.3.1.

¹⁰⁰ *І Пленум Централног одбора А.Ф.Ж.-а Југославије*, 82.

¹⁰¹ Историјски архив Ниш (ИАН), Обласни одбор АФЖ за област Ниш, Извештај са обиласка организације нишке области 1949.

Посебан удар на идентитет муслиманског становништва уследио је током 1947. године, када је у склопу петогодишњег плана покренута амбициозна кампања скидања зара и фереце. Питање скидања зара и фереце није посматрано као идентитетско и верско, већ као вид борбе против заосталости и потчињености жена. Такође је то било и социјално-економско питање услед потребе да се муслиманке укључе у друштвена збивања и привреду и да се што више њих запосли. Током 1947. Народна скупштина Народне Републике Србије је донела резолуцију о скидању фереце, а АФЖ-ова штампа је редовно извештавала о женама које су скинуле зар и ферецу и истицала да је те године 30.000 жена на Косову и Метохији следило тај пример.¹⁰²

Убрзо се показало да кампање, митинзи и конференције посвећене скидању зара и фереце дају само привремене резултате и да се велики број жена враћао њиховом ношењу пошто су их скинуле на различитим скуповима. Посебно је критиковано одржавање конференција на којима се женама обраћало уз помоћ преводилаца и саветовано је одржавање приредби, предавања и курсева. У оквиру АФЖ-а планирано је да жене које су скинуле ферецу постану агитаторке, али и да се на овом послу ангажују и друге организације у циљу сламања отпора мушкараца.¹⁰³ Питање скидања зара и фереце почело је да се третира као вид исказивања подршке властима, али су променљиви успеси у овом погледу довели до законске забране ношења зара и фереце. Прво су 1950. на подручју Босне и Херцеговине и Црне Горе, а затим 1951. и у Србији и Македонији донети републички закони о забрани ношења зара и фереце.¹⁰⁴ Они су на извештан начин били и показатељ неуспеха дотадашњих кампања, али ни законодавна регулатива није у потпуности отклонила овај проблем. Напореда са њом покренута је акција здравственог просвећивања жена. Представнице АФЖ-а су током 1951. године обилазиле места настанка на углавном муслиманским становништвом, одржавале течајеve о нези деце и вођењу домаћинства, али и проверавале спровођење закона.¹⁰⁵ Упркос томе, ове појаве су опстале у различитим формама, па је за подручје Косова и Метохије закључено да се жене у јавности појављују са марамама које се мало разликују од зара и фереце.¹⁰⁶

Осим на Косову и Метохији, акција скидања зара и фереце је спровођена и на подручју Новог Пазара. И овде је посебан утицај вршен на чланове КПЈ чије су супруге носиле зар и ферецу. Одржавани су митинзи, потписиване резолуције и вођени разговори са старијим муслиманима и хоџама који су

¹⁰² I. Simic, *op. cit.*, 166.

¹⁰³ II Пленум Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије, 125.

¹⁰⁴ Marko Božić, „The Law Unveiled: On Burka Ban, Kanzelparagraph and Militant Secularism in the Socialist Yugoslavia”, *Pravni zapisi*, 2 (2021), 421.

¹⁰⁵ АВ, 338.1.2.2.3.1.

¹⁰⁶ ДАС, Т-2, Комисија за друштвене и масовне организације, ф. 4, 110.

придобили за ову акцију.¹⁰⁷ После усвајања закона, у извештајима са овог подручја током априла 1952. године уочавало се да политику равноправности спроводе државни и партијски органи, али да међу становништвом постоје националне и верске поделе.¹⁰⁸ Забрана ношења зара и фереце утицала је на повлачење из јавности великог броја муслиманки које су све мање присуствовале различитим друштвеним догађајима. Међу њима најактивније су биле оне које су биле запослене, а истовремено највећи број њих биле су и чланице партије.¹⁰⁹

Динамика напора уложених у просвећивање жена националних мањина и њихово укључивање у рад АФЖ-а зависили су не само од мера предузиманих на плану унутрашње политике већ и од спољнополитичке ситуације. Однос према националним мањинама чије су земље матице у непосредном окружењу биле чланице Информбироа доживео је од 1948. године значајну промену. У пропаганди је истицан ратни допринос Југославије различит од ових држава, помоћ коју им је Југославија упутила и напори који су по завршетку ратног сукоба уложени у успостављање међусобних односа и решавање питања ратне одговорности. Од женских часописа се од 1949. очекивало да већу пажњу посвете мањинама, а посебну улогу у том погледу имали су листови у Војводини.¹¹⁰ Такође се инсистирало на томе да жене бугарске, мађарске и албанске националности постану ангажованије у јавности и испољавању подршке властима. У Војводини су током 1950. припаднице националних мањина слале писма и одржавале митинге подршке КПЈ и Јосипу Броз.¹¹¹

Сукоб са Информбироом утицао је на то да се постепено потисне пропагирање совјетских узора и пролетерског интернационализма, а да се већи значај придаје ширењу патриотизма. Један од закључака VI пленума ГО АФЖ Србије 1949. године био је да осим потребе да се жене упознају са природом спора са Совјетским Савезом и земљама Источног блока, потребно код њих развијати „социјалистички патриотизам према својој социјалистичкој домовини”.¹¹² У том смислу, све више се инсистирало на промовисању жена хероина и учесница народноослободилачке борбе као идентитетских модела. Министарка просвете Народне Републике Србије Митра Митровић је већ на Другом конгресу АФЖ Југославије у јануару 1948. као узор за нову жену промовисала „лик јунакиње из рата”, али је за већину жена, оптерећених запослењем и породицом и потискиваних из политичког и јавног живота, тај узор постајао све више недостижан.¹¹³

¹⁰⁷ ДАС, Ћ-79, ф. 1.

¹⁰⁸ ДАС, Ћ-2, Организационо-инструкторска управа. Разно.

¹⁰⁹ Исто.

¹¹⁰ АЈ, 507, Идеолошка комисија, ф. 26, II/5-b-34.

¹¹¹ АВ, 338.5.1.1.4.

¹¹² АВ, 338 1.2.2.2.3.1.

¹¹³ I. Pantelić, Lj. Škodrić, S. Stefanović, *n. d.*, 187.

Закључак

У историји женског организовања у Србији током 19. и 20. века АФЖ је био организација која је успела да окупи највећи број жена. Поред бројности, ни његови дometи нису били занемарљиви. АФЖ је имао политичку, идеолошку, културну и економску улогу у бурним променама и друштвеној трансформацији после Другог светског рата. Подстакао је школовање и запошљавање великог броја жена и утицао на њихову политичку афирмацију. Промена положаја жена била је толико упечатљива да је постала једно од обележја нове власти.

У периоду од 1945. до 1953. године положај жена у великој мери је унапређен, али је истовремено многе прокламоване ставове о равноправности тешко било у пракси реализовати. У друштвеној трансформацији и модернизацији положаја жене, приликом усађивања нових вредности и пракси и конструисања нових наратива, ипак није дошло до потпуног раскида са традиционалном улогом жена. Жене су углавном биле добровољне савезнице властима, али нису равноправно учествовале у расподели моћи. Оне су оствариле правну и социјалну заштиту, стекле лакши приступ образовању и запослењу, али нису успеле да развију политичке вештине, као и да наставе борбу за даљи развој родне равноправности и остваре јачи утицај у политичкој сфери. Временом је женско питање све више маргинализовано, о њему се у великој мери дискутовало, али конкретнији кораци нису предузети. Приоритет су добила питања привреде, индустријализације, али и сукоба са Информбироом. На крају овог периода жене су потиснуте на маргине друштвених збивања, изгубиле су своју организацију, све мање су биле заступљене у органима власти, отпуштане су са посла и све више се окретале домаћинству и породици.

Револуционарни потенцијал рата био је основа на којој је требала да се изгради национална и родна еманципација. Иако заступљено непосредно по ослобођењу и затим током сукоба са Информбироом, национално питање није било у центру пажње АФЖ-а. Већ од 1946. године, када се власт све више учвршћује, национални идентитет губи значај. Изграђује се идентитет нове социјалистичке жене који не садржи национална обележја, већ су главне карактеристике такве жене да је наднационална, друштвено активна, еманципована, образована, запослена и политички освешћена, али и одговорна мајка и супруга. Поред заобилажења расправа о националној припадности и третирања националног питања као решеног, жене су имале идентитетске улоге чуварки братства и јединства уз наглашавање антифашистичког опредељења и улоге у васпитању деце у складу са очекивањима власти. Иако се очекивало да ће, због ниског степена образовања и непросвећености, жене у Србији бити тешко придобити за сарадњу, оне су показале спремност да се укључе у политички и друштвени живот и у оквиру АФЖ-а испољиле су

способност за самостални рад и организовање. На подручју Србије отпор српског становништва сломљен је и угушен непосредно по ослобођењу, а затим осудом Драже Михаиловића, а у фокусу се нашло придобијање националних мањина. Све врсте противљења и отпора сматране су непријатељском делатношћу и оштра осуда пратила је ове појаве на југословенском нивоу. При томе је такво стање одржавано снагом и ауторитетом власти и партије.